

ВЫВУЧЭННЕ СЛОЎНІКАВЫХ СЛОЎ НА I СТУПЕНІ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі: ЛІНГВІСТЫЧНЫ ПОГЛЯД НА МЕТАДЫЧНУЮ ПРАБЛЕМУ

Доўгаль Дзмітрый Аляксандравіч
дацэнт кафедры пачатковай адукацыі і лінгвадыдактыкі
Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова
г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь

Анотацыя. У артыкуле даецца разгляд слоўнікавых слоў у лінгвістычным асвятленні. Робіцца выснова пра рознае зместавае нападўненне тэрміна *слоўнікавыя словы* ў лінгвамедыцы рускай і беларускай моў. Вызначаюцца асаблівасці адбору слоўнікавых слоў з улікам спецыфікі арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы і моўнай сітуацыі ў Беларусі.

Адным з кірункаў арфаграфічнай працы на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі з'яўляецца вывучэнне слоўнікавых слоў, спіс якіх змешчаны ў праграме і вучэбных дапаможніках па беларускай мове для 2–4-х класаў. Аднак у нарматыўнай дакументацыі не падаюцца

патрабаванні да засваення дадзеных моўных адзінак і не раскрываюцца крытэрыі іх адбору. Гэта выклікае ў настаўніка пэўныя цяжкасці пры правядзенні слоўнікавай работы.

У новым дапаможніку па методыцы выкладання беларускай мовы ў пачатковых класах [4] упершыню асобны параграф прысвечаны методыцы вывучэння слоўнікавых слоў, якія іначэй называюцца словамі з цяжкімі арфаграмамі. Азначэнне “цяжкія” ў дачыненні да тэрміна “арфаграма” не з’яўляецца, на нашу думку, лінгвістычным, паколькі мовазнаўцы не дыферэнцуюць арфаграмы па складанасці / цяжкасці. Аўтар указанага параграфу Н.М. Антановіч вылучае дзве разнавіднасці цяжкіх напісанняў: словы з арфаграмамі, якія не падпарадкоўваюцца правілам, і словы з арфаграмамі, якія цяжка правяраюцца.

Такім чынам, характар арфаграмы з’яўляецца вызначальным пры ўключэнні слова ў пералік слоўнікавых. Арфаграма, як указвае У.І. Куліковіч, гэта “напісанне слова, якое выбіраецца з рада магчымых пры адным і тым жа вымаўленні і адпавядае існуючаму правілу ці традыцыі” [2, с. 17]. Арфаграма адрозніваецца ад апорнага напісання наяўнасцю варыянтаў пісьмовага абазначэння, з якіх толькі адзін з’яўляецца нарматыўным. Арфаграмы падзяляюцца на два тыпы: адны з іх звязаны з літарным абазначэннем гукавога складу слова, іншыя – не (перанос слоў; дэфіснае, злітнае ці раздзельнае напісанне слоў; напісанне слоў з вялікай або малой літары). Нягледзячы на тое, што на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі вывучаюцца арфаграмы ўсіх разнавіднасцей, асноўная ўвага звернута на правілы правапісу галосных і зычных.

Асноўнымі арфаграфічнымі прынцыпамі абазначэння гукавога складу слова з’яўляюцца фанематычны (марфалагічны) і фанетычны. У адпаведнасці з першым “на пісьме ў межах марфем адлюстроўваюцца фанемы – гукі моцных пазіцый, <...> (у межах адной і той жа марфемы гук слабай пазіцыі абазначаецца той жа літарай, што і гук моцнай пазіцыі)” [5, с. 196]. Другі прынцып прадугледжвае, што “напісанне перадае гучанне слова і літарай абазначаецца не фанема (у моцнай пазіцыі – яе асноўны варыянт), а гук (у слабай пазіцыі – яе слабы варыянт)” [5, с. 189]. У беларускай арфаграфіі гэтыя прынцыпы спалучаюцца, пры гэтым правапіс галосных будзеца пераважна на фанетычным прынцыпе, а зычных – на фанематычным (марфалагічным). Вядучым жа прынцыпам рускай арфаграфіі з’яўляецца фанематычны: ён дзейнічае пры абазначэнні на пісьме “галосных і зычных гукаў мовы ў розных

марфемах розных часцін мовы, ахопліваючы, паводле розных дадзеных, ад 80 да 95 % ад усіх напісанняў” [1, с. 42]. Таму арфаграфічная работа арганізуецца такім чынам, каб вучні засвоілі сутнасць напісанняў, заснаваных на марфалагічным прынцеце правапісу. Пры гэтым “арфаграмы, якія пішуцца па фанетычным прынцеце, у пачатковых класах не вывучаюцца” [3, с. 235].

Зыходзячы з гэтага, настаўнік на ўроках рускай мовы такім чынам арганізуе працу па фарміраванні арфаграфічных навыкаў, каб вучні трывала авалодалі алгарытмам выбару правільнага абазначэння на пісьме гукаў у слабай пазіцыі (ненаціскных галосных, шумных зычных на канцы слова або ў становішчы перад іншымі шумнымі і г.д.). Для гэтага школьнікі ўжо ў пачатковых класах вучацца карыстацца пры вырашэнні арфаграфічных задач прыёмам праверкі. Гук у слабай пазіцыі, які абазначаецца літарай, праз змену формы слова або падбор аднакаранёвага слова ставіцца ў моцнае становішча (для галосных – гэта пазіцыя пад націскам, для шумных зычных – перад галоснымі або санорнымі). Яно дае магчымасць выразна пачуць асноўны варыянт фанемы, які і перадаецца на пісьме літарай. У тым выпадку, калі ажыццявіць праверку арфаграмы немагчыма, слова становіцца слоўнікавым (яго напісанне выявляецца па слоўніку) і патрабуе спецыяльнай працы па засваенні літарнай формы: *автобус, ветер, дятел, картина, картофель, квартира, конфета, крапива* і інш. Прыклады ўзяты з праграмы па рускай мове для 3-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі. Амаль усе з пададзеных у ёй 45 слоў маюць неправяральныя арфаграмы (адзінкавае выключэнне складае слова *берег*, у якім абедзве вылучаныя арфаграмы падлягаюць праверцы: *побережье, берега*). Па беларускай мове ў 3-м класе для засваення прапануецца 22 словы – у два разы менш пры аднолькавай з рускай мовай колькасці ўрокаў у год. У гэтым спісе прысутнічаюць словы з неправяральнымі арфаграфіямі (*блишчаць, вулей, пошта*) і словы з традыцыйным напісаннем (выключэнні з правіла) – *бутэробод, пенці*. Аднак разам з імі ў пераліку знаходзяцца лексемы, напісанне якіх падпарадкоўваецца правілам: або ўжо пройдзеным (абазначэнне на пісьме галосных у ненаціскным становішчы і правапіс слоў са звонкімі і глухімі зычнымі – *гарадскі, пясчаны*), або яшчэ не вывучаным (правапіс мяккага знака ў прыметніках – *восеньскі*). Ёсць нават слова, у складзе якога няма арфаграм, – *булён*. Відавочна, што падбор слоўнікавых слоў у праграме па беларускай мове ажыццяўляецца без апоры на

якія-небудзь строгія лінгвістычныя крытэрыі. Акрэсленых у згаданым вышэй дапаможніку [4] прыкмет слоўнікавых слоў (наяўнасць арфаграм, якія не падпарадкоўваюцца правілам, або арфаграм, якія цяжка правяраюцца) не маюць такія адзінкі, як *булён, воблака, гарадскі, дзённік, павук, пясчаны*.

Тым не менш у падборы лексічнага матэрыялу можна адзначыць пэўныя заканамернасці, якія не ўласцівы пераліку слоўнікавых слоў у праграме па рускай мове. Больш за палову (12 з 22) лексічных адзінак мае адрозненні паміж вымаўленнем і напісаннем, абумоўленыя асіміляцыйнымі зменамі гукаў, пераважна тымі, якія не вывучаюцца на I ступені агульнай сярэдняй адукацыі: *адцвітаць, адчыніць, асцярожны, выйсці, гасцінец, гарадскі, звінец, пясчаны, свяціць, смяяцца, шыйтак, шчасце*. Большасць слоўнікавых слоў знаходзіцца ў адносінах паралексіі са словамі рускай мовы, г. зн. мае аднолькавыя карані, але адрозніваецца гукавым складам ці граматычнай характарыстыкай: *адцвітаць, асцярожны, блішчаць, булён, воблака, вулей, выйсці, гарадскі* і інш. Такія адзінкі маюць арфаграфічнае афармленне, адрознае ад сугучных слоў рускай мовы, прычым у некаторых словах гэта можа складаць асноўную ці нават адзіную цяжкасць для малодшых школьнікаў: *булён, воблака, вулей, звінец, павук, пошта* і інш. У адрозненне ад матэрыялу па рускай мове, у склад беларускіх слоўнікавых слоў уваходзяць не толькі назоўнікі, але і дзеясловы (*адцвітаць, адчыніць, блішчаць* і інш.), а таксама прыметнікі (*асцярожны, восеньскі, гарадскі, пясчаны*). У 4-м класе ўводзяцца прыслоўі (*ахвотна, ледзьве, улетку* і інш.) і этыкетны выклічнік *да набачэння*. Гэта дае дадатковыя магчымасці для правядзення на матэрыяле слоўнікавых слоў не толькі слоўнікава-арфаграфічнай, але і слоўнікава-граматычнай працы.

Такім чынам, у беларускай лінгваметодыцы змест паняцця “слоўнікавыя словы” не тоесны прынятаму ў методыцы выкладання рускай мовы. Прычына заключаецца ў адрозненні прыныпаў, на якіх грунтуецца арфаграфія абедзвюх моў: у рускай мове вядучы прынып абазначэння гукавога складу на пісьме фанематычны (марфалагічны), у беларускай – напісанні паводле фанетычнага і марфалагічнага прыныпаў спалучаюцца, прычым апошнія змены, замацаваныя ў “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ў 2010-м годзе, пашыраюць дзеянне фанетычнага прыныпу.

У той час як у лінгваметодыцы рускай мовы выразна акрэслены падыход да слоўнікавых слоў як да адзінак, у якіх арфаграмы не

адпавядаюць вядучаму ў мове марфалагічнаму прынцыпу правапісу, а таму патрабуюць асобнай увагі, у беларускай метадычнай навуцы іх статус канчаткова не вызначаны. Перспектыўным у сітуацыі блізкароднаснага білінгвізму бачыцца выкарыстанне на ўроках беларускай мовы ў якасці слоўнікавых слоў такіх лексічных адзінак, арфаграфічнае афармленне, семантычнае нападзенне і граматычная характарыстыка якіх адрознівае іх ад блізкіх па гучанні слоў рускай літаратурнай мовы.

Спіс літаратуры

1. Боженко, Л. Н. Современная русская орфография как система в сопоставлении с белорусской орфографией : учеб.-мет. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. Н. Боженко. – Мозырь : УО МГПУ. им. И. П. Шамякина, 2011. – 183 с.
2. Куліковіч, У. І. Сучасная беларуская арфаграфія. Правілы. Трэнеравачныя заданні. Кантрольныя работы. Заліковыя тэсты. Даведкі : вучэб. дапам. / У. І. Куліковіч. – Мінск : Новое знанне, 2011. – 507 с.
3. Львов, М. Р. Методика преподавания русского языка в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / М. Р. Львов, В. Г. Горецкий, О. В. Сосновская. – 3-е изд., стер. – Москва : Издательский центр «Академия», 2007. – 464 с.
4. Методыка выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання : вучэбны дапаможнік / Н. М. Антановіч [і інш.] ; пад рэд. М. Г. Яленскага. – Мінск : Вышэйшая школа, 2019. – 263 с.
5. Сямешка, Л. І. Беларуская мова : Вучэбны дапаможнік / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.